

Антоніна СКИДАНОВА (Харків)

Торгові товариства Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Дослідження торгових товариств є важливою складовою вивчення вітчизняної дореволюційної торгівлі та підприємницької діяльності в цілому. Воно дозволяє встановити нові тенденції в організації торгової справи, структурі підприємницьких капіталів, передбачає можливість відтворення шляхів розвитку торгівлі в умовах поглиблення товарно-грошових відносин.

Товариствам в економіці Російської імперії, зокрема й на теренах Наддніпрянщини, присвячена низка змістовних робіт¹. Але лише у деяких торгові товариства розглядаються окремо, в контексті розвитку власне торгової справи². Багатогранність означеного питання обумовлює необхідність продовження і поглиблення досліджень, зокрема на рівні окремих частин держави.

Метою представленої статті є висвітлення процесу розвитку та основних характеристик діяльності торгових товариств на території Харківської губернії протягом другої половини XIX – на початку XX ст., тобто у період найбільшого розповсюдження цієї форми підприємництва.

Дослідження побудоване на аналізі законодавчих та статистичних джерел.

Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. у Харківській губернії діяли всі три типи торгових товариств, які існували у Російській імперії, а саме, товариства повні, на вірі, акціонерні. У законодавстві товариства повні і на вірі об'єднувалися поняттям торгового дому і виступали як два різновиди цієї струк-

тури³. Акціонерні товариства вважалися самостійним типом підприємницьких об'єднань, який у законах і діловій практиці позначали ще такими тотожними термінами як: „компанія на акціях”, „акціонерна компанія”, „товариство за ділянками”, „товариство на паях”⁴. Головна різниця між означеними типами асоціацій полягала у способах об'єднання капіталів, обсягах відповідальності у справах підприємства та межах участі в управлінні кожного із власників та акціонерів. Маніфестом від 1 січня 1807 р., який окреслив засадничі принципи нових підприємницьких об'єднань, повне товариство визначалося як об'єднання двох або багатьох співвласників, котрі за дії створеного підприємства несли повну особисту майнову відповідальність. Структура товариств на вірі була дещо іншою. Вони об'єднували певних товаришів, які несли відповідальність усім особистим майном, і не обмежене законом коло вкладників, котрі доручали у повне розпорядження („на віру”) товаришам певні кошти, за що отримували визначений пропорційний відсоток з прибутків підприємства, й у разі його банкрутства втрачали лише суму своїх внесків⁵. Створення торгових домів відбувалося явочним порядком – шляхом реєстрації в місцевих адміністративних або купецьких органах товариського договору⁶. Акціонерні компанії об'єднували підприємців (акціонерів), кожен із котрих володів частиною капіталу компанії. Розмір частки визначав дивіденд із прибутків та обсяг прав (кількість голосів) в управлінні компанією. Майнова відповідальність акціонерів була обмеженою – у разі банкрутства вони втрачали лише суму своїх внесків. Основний капітал акціонерних товариств розширювався шляхом продажу додаткових акцій, котрий міг здійснюватися зокрема й через біржі. Головним органом управління товариств було загальне зібрання акціонерів, яке у проміжках між засіданнями делегувало частину своїх повноважень виборному розпорядчому органу (правлінню). Через обмежену майнову відповідальність співвласників від акціонерних компаній вимагалася, на відміну від інших форм підприємницьких об'єднань, публічна звітність щодо здійснюваних операцій та головних показників розвитку. Умовою створення акціонерного товариства було затвердження статуту імператором, яке

відбувалося після ретельних і тривалих перевірок документурізними бюрократичними інстанціями⁷.

Перші спроби ведення загального обліку товариських об'єднань відбулися наприкінці 60-х років XIX ст. Зусиллями Міністерства Фінансів у 1869 р. було розроблено зведену інформаційну базу щодо акціонерних компаній⁸. У 1874 р. її було суттєво доповнено⁹. З цього ж року і до початку 80-х років XIX ст. Міністерство Фінансів регулярно оприлюднювало переліки ново затверджених акціонерних компаній та характеризувало зміни у діяльності вже існуючих. На основі цих джерел можна з'ясувати інформацію про кілька акціонерних торгових товариств на території Харківської губернії. Найбільш давньою була створена 1838 р. Харківська компанія з торгівлі вовною, котра об'єднувала промисловців Півдня. Принаймні станом на 1 січня 1874 р. вона продовжувала існувати, маючи у розпорядженні капітал у 300 тис. крб¹⁰. У 1874 р. було затверджено статут Харківського промислового і торгового товариства на паях з основним капіталом у розмірі 500 тис. крб. У цей же час було затверджене, але не відбулося Харківсько-Азовське акціонерне товариство „Пособіє” з заявленим капіталом в 200 тис. крб.¹¹ До 80-х років нові торгові акціонерні компанії в губернії не створювалися¹². Отже, протягом означеного періоду діяло лише кілька досить потужних торгових компаній, котрі носили широкий галузевий, міжтериторіальний характер.

З 80-х років XIX ст. централізоване ведення статистики акціонерної справи уривається й наступні достовірні джерела, прийнятні для комплексного дослідження явища, з'являються вже на початку XX ст.

Створення торгових домів мало інший характер. Основні притаманні їхньому розвитку риси, котрі формувалися протягом другої половини XIX ст., простежуються за відомостями 1892 р., зведеними при Департаменті Торгівлі і Мануфактур на основі подань міських та купецьких управ. За цим джерелом у Харківській губернії протягом 1892 р. було зареєстровано 16 повних торгових товариств, 5 на вірі та ще одне особисте підприємство, що користувалося фірмою торгового дому¹³. Всі вони були від-

криті у Харкові – найбільш економічно розвиненому місті губернії. Таким чином, протягом другої половини XIX ст. створення торгових домів у губернії відбувалося досить повільно. Така ситуація на той час була властива для всіх, за виключенням столичних, губерній Російської імперії. Так, зокрема у межах Наддніпрянщини за загальною кількістю торгових домів Харківська губернія поступалася лише Херсонській, у котрій висока концентрація товариств була пов'язана із експортно-імпортними операціями у портовій Одесі, та перебувала на тому ж рівні, що й Київська¹⁴.

Третина повних торгових товариств Харкова займалася продажем галантерейних і мануфактурних товарів, дещо меншою була частка підприємств, спеціалізованих на торгівлі бакалійно-продуктовими товарами та виробами із металу. З-поміж товариств на вірі певної закономірності у товарному профілюванні не спостерігалось¹⁵.

77% усіх капіталів, акумульованих торговими домами станом на 1892 р., зосереджувалися у повних товариствах. У свою чергу практично 68% капіталів повних товариств оперували 2 значних підприємства з більш ніж стотисячним капіталом кожне. Три чверті інших повних торгових товариств мали відповідно 32% капіталів. Таке співвідношення свідчить про розвиток процесу концентрації капіталів у межах значних підприємств. Більша частина повних торгових товариств (10 із 15) мала капітал від 3 до 10 тис. крб. і лише три об'єднання володіли капіталами від 10 до 35 тис. крб. Тобто, у своїй основній масі повні торгові товариства на початку 90-х років XIX ст. були невеликими. З-поміж торгових товариств на вірі значних об'єднань не було (найбільший капітал – 60 тис. крб.). Проте середні показники їхніх капіталів у порівнянні із пересічними товариствами повного типу все ж були вдвічі вищими, що пояснюється можливістю залучення до справи додаткових коштів вкладників.

На початку 90-х років XIX ст. більша частина торгових домів Харкова знаходилася у спільній власності кількох чоловік (15 товариств із 21). Лише 6 товариств очолювалися однією особою (у випадках здійснення діяльності під маркою торгового дому

або створення товариств на вірі за участю вкладників). З-поміж співвласників переважали підприємці, не пов'язані сімейними відносинами. Третину об'єднань склали родичі. Частіш за все це були брати. Тільки в одному випадку у формі торгового дому існувала справа батька і сина¹⁶. Саме таку конфігурацію торгових об'єднань у цей період досить легко пояснити.

У законодавстві Російської імперії були передбачені зручні умови для ведення сімейної справи купецькими родинами, до складу котрих зараховувалося подружжя та невідокремлені діти. Протягом 60–90-х років XIX ст. за одним купецьким торговим свідоцтвом членам сім'ї підприємця за довіреністю голови родини було дозволено здійснювати низку торгових дій, зокрема управління і розпорядження у справах. Об'єднання членів купецької родини у товариства теж здійснювалося на основі лише одного торгового документу¹⁷. Але ведення сімейної справи у форматі торгового дому за вище окреслених умов, очевидно, видавалося зайвою формальністю і могло допускатися лише заради створення сучасного бренду. Натомість для братів, які не склали за законом купецької родини, така форма підприємницьких відносин виявлялася досить зручною, оскільки кровна довіра підкріплювалася ще й юридичним товарицьким договором.

До початку XX ст. чисельність товариств дещо збільшилася. За даними відділів Міністерства Внутрішніх Справ, протягом 1904 р. у Харківській губернії існувало 18 повних товариств, 13 товариств на вірі та три акціонерні компанії, котрі займалися торгівлею¹⁸. Збільшення кількості повних товариств відбулося за рахунок утворення об'єднань у м. Суми (5 товариств) та м. Старобільськ (1 товариство). У Харкові з 1892 до відбулося певне оновлення складу повних товариств. Але їхня загальна чисельність навіть зменшилася. Очевидною причиною цього явища був перехід успішних підприємств від обмежених способів організації капіталів у повних товариствах до таких, що дозволяли акумулювати додаткові кошти. Так, акціонерними компаніями протягом 90-х років стали колишні повні товариства „Гельферіх-Саде” та „Ф. В. Альсоп і К^о”, перереєструвалося як товариство на вірі торгове підприємство „М. і Г. Калгушкіни”.

Динаміка і географія розвитку товариств на вірі та акціонерних компаній була дещо іншою. Протягом 1892–1904 р. чисельність товариств на вірі зросла вдвічі, що свідчить про перспективність таких об'єднань для підприємців, котрі намагалися розширити справу через залучення вкладників. Товариства на вірі склалися майже виключно у Харкові. В губернському центрі знаходилися також і правління торгових акціонерних компаній. Концентрація у місті цих типів товариств підтверджує тезу про існування протягом другої половини XIX – на початку XX ст. прямої залежності між ступенем асоціювання капіталу і рівнем соціально-економічного розвитку певної території¹⁹.

У товарній спеціалізації торгових домів до початку XX ст. сформувалася чітко помітна загальна риса. Практично половина їхньої загальної кількості займалася торгівлею мануфактурними та галантерейними товарами. Це – одна з найбільш динамічно зростаючих галузей внутрішньої торгівлі у Росії в даний період, конкуренція на всіх щаблях котрої з кожним роком посилювалася й вимагала від підприємців більше, ніж в інших сферах, ведення об'єднаної справи. Четверть торгових домів, як і раніше, займалася купівлею-продажем залізно-скобяних, бакалійних та гастрономічних товарів.

До початку XX ст. характерні зміни сталися у складі власників торгових товариств. Так, з-поміж повних товариств станом на 1904 р. вже не було жодного одноосібного власника, а з-поміж товариств на вірі відсоток одноосібних підприємств суттєво скоротився. Зросла кількість сімейних товариств. Так, частка родичів-співвласників у торгових домах повного типу зрівнялася із часткою об'єднань різних за сімейним походженням підприємців, 9 із 13 товариств на вірі теж склалися із родичів. На відміну від попереднього періоду помітно зросла чисельність об'єднань типу „батько-син”. Враховуючи, що у законодавстві для близьких родичів продовжували зберігатися широкі права участі у сімейній торговій справі й без утворення товариств, розповсюдження родинного типу торгових домів свідчить про підвищення рівня популярності цієї марки. Під впливом об'єднання на умовах товариства, традиційна сімейна форма підприємницької діяльності починає дещо видозмінюватися. Договірна основа

торгового дому до певної міри знімала її патріархальність, формально виводячи взаємини між співвласниками однієї родини на паритетні начала. Товариський договір вносив до існуючої практики сімейної справи також і новий елемент – об'єктивний правовий формат підприємницьких відносин, котрий дозволяв вирішувати майнові суперечки поза родиною.

За інформацією купецьких і міських управ, зібраною до 1 червня 1911 р., на території Харківської губернії діяло вже 51 повне торгове товариство та 8 товариств на вірі²⁰. До 1911 р. до 5 збільшилася кількість акціонерних компаній²¹. Таким чином, на відміну від попереднього періоду 1892-1904 р., за більш короткий термін динаміка утворення торгових товариств у цілому зросла. Найбільш стрімкі темпи приросту спостерігалися у складі повних товариств (за сім років їх стало втричі більше). В основі такого стрибка було кілька факторів. Більш ніж половина із існуючих на 1911 р. повних товариств (31 товариство) виникла протягом 1907–1910 рр., тобто у період передвоєнного соціально-економічного підйому і супутнього сплеску торгової активності. 7 із 8 торгових товариств на вірі теж сформувалися у цей час. Тобто, збільшення чисельності торгових домів перш за все було пов'язане із факторами суто економічного порядку, котрі вимагали нарощення обсягів капіталу. Але поряд із цим продовжували діяти окреслені вище чинники зростання популярності самої марки торгового дому, яка перетворюється на символ респектабельності, успішності, спадковості справи.

На тлі загального збільшення кількості торгових домів помітним було скорочення чисельності товариств на вірі. У 1911 р. вона впала до рівня 1892 р. Склад цих об'єднань повністю оновився за рахунок одноосібних підприємців. Натомість ряд родинних товариств відмовилися від цього типу асоціації. Причина повільного розвитку торгових товариств на вірі – однієї з найбільш зручних і перспективних форм збільшення капіталів – полягала у низькому рівні довіри потенційних вкладників. За перше десятиліття ХХ ст. цей досить стійкий стереотип недовіри посилила низка гучних банкрутств торгових підприємств Харкова, з-поміж котрих були й торгові дома²².

До 1911 р. географія торгових домів не змінилася. Як і раніше вони зосереджувалися у губернському центрі, кілька об'єднань існувало в м. Суми і м. Славянськ. Та ж концентрація у Харкові відрізняла торгові акціонерні компанії.

У товарній спеціалізації теж зберігалася визначена раніше перевага товариств із продажу мануфактурної та галантерейної продукції (близько 26 повних товариств та 5 товариств на вірі). Поширеним профілем товариських об'єднань залишалася реалізація продуктових і залізно-скоб'яних товарів. Поряд із цим у формі торгових домів починають існувати деякі хутрянні, ювелірні та музичні заклади, підприємства з продажу канцелярських товарів. На основі об'єднаних капіталів у цей час проникають до споживача товари новітньої доби – фотографічні та електричні товари, моторні автомобілі і машини, велосипеди, мотоцикли тощо (означене коло технічних засобів у 1911 р. пропонували 3 харківських повних товариства).

У складі повних торгових товариств намітилася певна перевага об'єднань підприємців, не пов'язаних родинними відносинами, що свідчить про подальше набуття товариствами чисто економічної функції. Разом із тим 24% та 14% складали повні товариства, котрі об'єднували відповідно братів і батька з синами. Отже, товариські відносини у торгівлі значною мірою продовжували об'єднувати вузьке коло найбільш близьких людей. Значний відсоток сімейних торгових домів до 1911 р. сформували підприємці єврейського походження. Так, якщо з-поміж торгових домів, створених місцевими торгівцями, відсоток сімейних становив близько 38%, то з-поміж єврейських – 63%. Це пояснюється як низкою історичних обставин налагодження торгової справи єврейським населенням на території Харківської губернії, так і національними традиціями єврейського підприємництва.

Зі збільшенням кількості повних торгових товариств зростає відсоток акумульованих ними капіталів. Так, у 1911 р. він складав близько 82% капіталів торгових домів. Порівняно із 1892 р. з-поміж повних об'єднань до семи зросла кількість значних підприємств із більш ніж стотисячними капіталами. На їхню долю припадало 72% капіталів повних товариств. Натомість за основ-

ною масою цих товариств залишалося лише 28% капіталів. Отже, за двадцяти років процес концентрації капіталів у межах значних торгових підприємств посилювався.

4/5 повних товариських об'єднань продовжували мати дрібний та середній характер. Так, капітал від 2 до 6 тис. крб. мало 14 товариств, від 8 до 15 тис. – 10 товариств, від 17 до 25 тис. – 7 товариств, ще 7 об'єднань мали капітали розміром у 30, 40, 50 тис. крб.

3-поміж товариств на вірі було лише одне значне підприємство з капіталом у 200 тис. крб. Інші залишалися порівняно не великими. Однак, середньостатистичне товариство на вірі продовжувало оперувати вдвічі більшими капіталами, ніж пересічне повне.

У розпорядженні п'яти торгових акціонерних компаній Харківської губернії у 1910 р. перебували капітали у розмірі від 350 тис. крб. до 1,5 млн. крб. Враховуючи запасні капітали, загальна сума капіталів акціонерних товариств в той час складала 4 млн. 923 тис. крб.²³, тобто в 2,8 разів більше, ніж концентрувалося у торгових домах.

До початку ХХ ст. характер акціонерних компаній Харківської губернії дещо змінився. Поряд із галузевими міжтериторіальними об'єднаннями у формі акціонерних починає здійснюватися справа окремих, до того часто одноосібних або родинних підприємств. Достовірно можна встановити, що принаймні дві акціонерні компанії, котрі існували на 1910 р., раніше перебували у формі повних товариств (торгово-мануфактурне товариство „Г. Н. Допкіна з Синами” та товариство торгівлі мануфактурними товарами „Соколов і Жмудський”)²⁴.

Ще одне товариство „В. Г. Пономарева і П. П. Рижова” об'єднувало дві значні підприємницькі династії, котрі тривалий час були головними фігурами на місцевому ринку торгівлі залізно-скобяними товарами²⁵. Таким чином, у Харківській губернії акціонерні товариства почали виникати на основі діючих, успішних підприємств, які в умовах поглиблення конкуренції з метою розширення справи виходять на вищий рівень асоціювання капіталів. Разом із переходом до акціонерної форми організації

означені торгові товариства сприймали також нову структуру й методи управління, побудовані на принципах виборності, колегіальності прийняття рішень, чітко і детально зафіксованих у статуті нормах функціонування, що мали силу закону.

Незважаючи на певне пожвавлення у створенні акціонерних торгових товариств, цей процес все ж не був масштабним. Через бюрократичні труднощі затвердження статуту, проблеми із довірою широкого кола вкладників на рівень акціонерних компаній виходили найбільш значні капіталісти, рентабельність справи котрих була доведеним фактом.

Підсумовуючи охарактеризований матеріал, акцентуємо на головних складових розвитку торгових товариств Харківської губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

До початку ХХ ст. створення торгових товариств відбувалося повільно, оскільки ситуація на ринку дозволяла цілком плідний розвиток справи в межах обмежених капіталів одноосібних чи сімейних підприємств. Стрімке зростання чисельності асоціацій товариського типу відбувається під впливом пожвавленням торгової активності, в умовах більш відчутної економічної доцільності об'єднання капіталів наприкінці першого десятиліття ХХ ст. Частіш за все об'єднання здійснювалося у формі повних товариств. Створенню товариств на більш високому рівні асоціювання капіталів продовжували заважати низька довіра вкладників і бюрократичні труднощі реєстрації.

Одним із найбільш поширених типів товариств залишалися родинні торгові дома. Їхня чисельність та склад визначалися різними факторами, з-поміж котрих провідними були зростаючий рівень популярності самої марки торгового дому та високий рівень довіри між співвласниками-родичами. Економічні показники розвитку торгових товариств протягом досліджуваного періоду характеризувалися збільшенням розмірів акумульованих капіталів, посиленням процесу концентрації капіталів у рамках значних підприємств. Географічні межі поширення торгових товариств залишалися вузькими й практично не виходили поза найбільш економічно розвинений губерньський центр. Разом зі збільшенням питомої ваги товариських об'єднань

до торгової справи прищеплювалися нові організаційні особливості, які порушували її усталену патріархальність і традиційність.

¹ *Шепелев Л. Е.* Акционерные компании в России. – Л., 1973. – 345 с.; Боханов А. Н. Торговье дома в России в конце XIX – начале XX века (Численность, структура состав владельцев) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 88–101; Лазанська Т. Торговельні дома України між двох століть (1892–1914 рр.) // Історія України – № 31–32. – Серпень 2001. – С. 12–15.

² *Кругляк Б. А.* Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Автореф. дис. ... доктора іст. наук / Інститут історії України АН України – К., 1993. – 33 с.

³ Манифест о дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий // ПСЗ I. – Т. 29. – № 22418. – С. 972; Устав торговый / Д. А. Носенко – СПб., 1888. – С. 28;

⁴ *Шепелев Л. Е.* Акционерные компании в России. – С. 22.

⁵ Манифест о дарованных купечеству новых выгодах. – С. 972; Устав торговый – С. 27–28.

⁶ Там само.

⁷ История предпринимательства в России. – Кн. 2. – М. – 1999. – С. 89.

⁸ Список акционерным обществам и товариществам на паях по порядку учреждения // Ежегодник Министерства Финансов. – 1869. – Вып. 1. – С. 308–315.

⁹ Список Акционерных Обществ, Товариществ и Компаний по порядку их учреждения к 1 января 1874 г. // Ежегодник Министерства Финансов. – 1874. – Вып. 5. – С. 468–489.

¹⁰ Там само. – С. 469.

¹¹ Список Акционерных Обществ, Товариществ и Компаний, утвержденных в течение 1874 года // Ежегодник Министерства Финансов. – 1875. – Вып. 6. – С. 402–403.

¹² Ежегодник Министерства Финансов. – Вып. 7–10, 12.

¹³ Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году – СПб., 1892. – С. 182–186.

¹⁴ Там само. – С. 32–34, 37–41, 123–126, 175, 186–197.

¹⁵ Там само. – С. 182–186.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов // ПСЗ II. – Т. 40. – № 41779. – С. 167, 166.

¹⁸ Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. – СПб., 1905. – С. 284–291.

¹⁹ *Боханов А. Н.* Торговье дома в России в конце XIX – начале XX века. – С. 90, 91.

²⁰ Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществах полных и на вере). – СПб., 1912. – С. 180–466.

²¹ Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб., 1911. – С. 154, 155, 156, 157, 160, 161, 168, 169.

²² *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007. – С. 134–135.

²³ Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб., 1911. – С. 154, 155, 156, 157, 160, 161, 168, 169.

²⁴ Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – С. 183; Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. – С. 287.

²⁵ Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. – С. 116–119.